

Η κριτική της ιδεολογίας και το παιχνίδι της κλίμακας στο έργο της Μαρία Τοντόροβα

Η ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΗΣ ΜΑΡΙΑ ΤΟΝΤΟΡΟΒΑ σε επίτιμη διδάκτορα του Παντείου πανεπιστημίου τον Ιούνιο του 2017 συνέπεσε με την συμπλήρωση είκοσι χρόνων από την έκδοση του βιβλίου που την έκανε διεθνώς γνωστή, καθιερώνοντας τον όρο «βαλκανισμός» και την μελέτη των αναπαραστάσεων και του λόγου περί Βαλκανίων ως ιδιαίτερο πεδίο έρευνας και κριτικού αναστοχασμού στο χώρο των ανθρωπιστικών επιστημών.¹ Εκεί η κατηγορία «Βαλκάνια» αναλύεται μέσα από τρεις προοπτικές. Είναι κατ' αρχήν ένα όνομα: το τουρκικό όνομα του βουνού που διασχίζει τη σημερινή Βουλγαρία –του Αίμου των αρχαίων Θρακών και Ελλήνων και της Στάρα Πλανιά των Σλάβων–, της περιοχής της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και των κρατών που την αποτελούν. Δεύτερον, τα «Βαλκάνια» είναι μια μεταφορά – κατά κανόνα δυσφημιστική και δηλωτική του άγριου, βάρβαρου, μισαλλόδοξου και επιθετικού, μεταφορά που η γένεση και λειτουργία της στον δυτικό λόγο συνδέεται με την αμφιθυμική σχέση της πολιτισμένης Ευρώπης με το σκοτεινό (και ιδανικά οριστικά παρελθόν) alter ego της. Τα Βαλκάνια, όπως το στοιχειοθέτησε με λεπτομέρεια και ανέλυσε με διεισδυτικότητα η Τοντόροβα, είναι για το δυτικό βλέμμα κάτι οριακό και «εν μεταβάσει» – ένα ημι-ανεπτυγμένο, ημι-πολιτισμένο αλλά και ημι-ανατολίτικο κομμάτι της Ευρώπης. Τέλος, τα «Βαλκάνια» είναι στο θεμελιακό έργο της Τοντόροβα μια ιστορική κληρονομιά, κυρίαρχα οθωμανική, που σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό χαρακτηρίζει την Νοτιοανατολική Ευρώπη ως συγκεκριμένη ιστορική περιοχή. Η Δυτική Φαντασίωση της Τοντόροβα, ως επιβλητική ανάλυση και σύνθεση και έργο κεφαλαιώδους σημασίας, ανοίγει μοιραία πολλά ζητήματα, περισσότερα από όσα ίσως κλείνει: μια προσηκτική ματιά στην παραπάνω αδρή σύνοψη των τριών διαστάσεων της μελέτης

των «Βαλκανίων» εγείρει αμέσως ερωτήματα, για τη σημασία π.χ. των λέξεων «είναι», «χαρακτηρίζει» ή «συγκεκριμένη», ερωτήματα που όπως θα προσπαθήσουμε να δείξουμε, διαγράφουν ένα πεδίο έντασης μεταξύ επιστημολογίας και οντολογίας στη σκέψη της Τοντόροβα και –εννοείται– στην ευρύτερη σχετική συζήτηση.

Η κριτική της ιδεολογίας και οι τύχες του βαλκανισμού

Στην αντιφώνησή της κατά την τιμητική τελετή, επιχειρώντας έναν απολογισμό της πορείας της *Δυτικής Φαντασίωσης* «είκοσι χρόνια μετά», η Μαρία Τοντόροβα εστίασε κυρίως στην τρίτη διάσταση της ανάλυσής της, στην προσέγγιση της «ιστορικής κληρονομιάς» και την συνεισφορά της στην θεώρηση των «Βαλκανίων» ως επιστημονικής κατηγορίας ανάλυσης, συνεισφορά θεωρητική, με αξιώσεις ανθεκτικότητας στις μεταβολές των πολιτικών και διανοητικών συγκυριών. Είναι ωστόσο, σε πρώτη φάση, η εμφάνιση και επίδραση του έργου της σε μια τέτοια ιδιαίτερη συγκυρία που του έδωσε πρωτοφανή για ιστορικό βιβλίο σχετικό με την Νοτιοανατολική Ευρώπη διεθνή δημοσιότητα, διαψεύδοντας όσους έσπευσαν να θεωρήσουν ότι η λόγια ακαδημαϊκή του γλώσσα θα περιόριζε την διεισδυτικότητα του πολιτικού του μηνύματος.² Η *Δυτική Φαντασίωση* δουλεύτηκε στην διάρκεια του πολέμου της Γιουγκοσλαβίας (1991-95), ενώ βασικές ιδέες του βιβλίου δημοσιεύθηκαν ήδη πριν ακόμη σιγήσουν τα όπλα.³ Λειτουργήσε δε πολιτικά με ιδιαίτερη επιτυχία ως τεκμηριωμένη και μαχητική καταγγελία του στερεοτυπικού λόγου που οι νικητές του Ψυχρού Πολέμου εξαπέλυσαν περί Βαλκανίων σε μια περίοδο δομικών ανακατατάξεων στις οποίες προέβησαν η ανάγκη της διαχείρισης της προκληθείσας αστάθειας, η ανάγκη αποενοχοποίησης των νικητών για τις οδυνηρές συνέπειες της επικράτησής τους για τους ηττημένους και ο διαγκωνισμός των νέων μετα-σοσιαλιστικών εθνικών ελίτ για μια θέση στον χλωμό «δυτικό» ήλιο. Εν ολίγοις, η θρασεία αναβίωση του βαλκανισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1990 δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητή έξω από το πλαίσιο των δυσχερειών και των ματαιώσεων της «μετά-βασσης» της Ανατολικής Ευρώπης στη δημοκρατία και την ελεύθερη αγορά, των διαψεύσεων δηλαδή της ιδεολογίας με την οποία διεξήχθη ο Ψυχρός πόλεμος

από τους νικητές του. Άν οι διεργασίες κοινωνικής και πολιτικής ενσωμάτωσης συνεπάγονται τριβές και ανασηματοδοτήσεις στο ιδεολογικό πεδίο, η χρήση ουσιοκρατικών και στερεοτυπικών θεωρήσεων του «Εαυτού» και του «Άλλου» συνιστούν τυπικές ιδεολογικές στρατηγικές σε τέτοιες συγκυρίες.⁴ Και αν αυτό ισχύει εν γένει, εμφανίζεται με πολύ μεγαλύτερη ένταση στην περίπτωση μιας ενσωμάτωσης παγκοσμίων διαστάσεων, αυτής του «Δεύτερου Κόσμου», η οποία μάλιστα είναι προϊόν μιας βίαιης, απότομης και ραγδαίας διεργασίας, οι εν λόγω ποιότητές της οποίας αποτυπώνονται χαρακτηριστικά στους τετριμμένους πλέον όρους «πτώση» και «κατάρρευση».

Ως μια προσωπική εκδοχή της ενσωμάτωσης αυτής, η πορεία ζωής της Τοντόροβα από τον καταρρέοντα «υπαρκτό σοσιαλισμό» σε κεντρικές θέσεις της παγκοσμιοποιούμενης ακαδημίας,⁵ παρέιχε το «προνομιακό» πλαίσιο βίωσης και κατανόησης της πρωτοφανούς αναβίωσης των βαλκανιστικών στερεοτύπων στις αρχές της δεκαετίας του 1990, την υπαρξιακή ούτως ειπείν προϋπόθεση για την κριτική ανάλυσή τους, ανάλυση βέβαια που μόνο ένα δυναμικό πνεύμα με στιβαρή ιστοριογραφική και θεωρητική σκευή θα μπορούσε να φέρει με τόσο επιτυχημένο και ριζοσπαστικό τρόπο σε πέρας. Αξίζει να αναφερθεί ότι το τελευταίο βιβλίο που επιμελήθηκε στα βουλγαρικά πριν την μετάβασή της στις ΗΠΑ ήταν μια πλούσια και άρτια συλλογή θεωρητικών προσεγγίσεων στην ιστορία κατά τον 20ό αιώνα, γεγονός ενδεικτικό του ενεργού προβληματισμού της για την ιστοριογραφία και τις χρήσεις της ιστορίας.⁶ Όπως επίσης ενδεικτική είναι η έμφαση στην κριτική της ιδεολογίας και των ιδεολογικών χρήσεων του φαινομένου της διευρυμένης οικογένειας στους Νότιους Σλάβους (της περιφημής 'ζάντρουγκας') στο πρώτο βιβλίο της που εκδόθηκε στα αγγλικά το 1993 και την έκανε γνωστή στη διεθνή κοινότητα των ιστορικών.⁷ Σημαντική, τέλος, προπαρασκευή για την κριτική προσέγγιση των αναπαραστάσεων, της παρέιχε η μετάφραση και κριτική έκδοση αγγλικών περιηγητικών κειμένων για τα Βαλκάνια στα βουλγαρικά που επιμελήθηκε το 1987.⁸

Από αυτή λοιπόν τη θέση και με αυτή τη σκευή, μαζί με άλλους Βαλκάνιους διανοούμενους αλλά και εκπροσώπους της προοδευτικής αμερικανικής διάνοησης που σε γενικές γραμμές ακολούθησαν την παράδοση που εγκαινίασε το έργο και η σκέψη του Εντουάρντ Σαϊντ,⁹ η Τοντόροβα θα στρέψει, για πρώτη φορά με καθαρό και συστηματικό τρόπο, με μια κοπερνίκεια κίνηση, το βλέμμα από

την στερεοτυπική εικόνα των Βαλκανίων στη δημιουργία της και τους παραγωγούς της. Θα δείξει, πάνω απ' όλα, ότι τα δυτικά στερεότυπα έχουν μια ιστορία συγκρότησης και χρήσης που προσιδιάζει πρωτίστως στους ιστορικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς των Δυτικοευρωπαϊκών κοινωνιών, ότι μπορούν –εν ολίγοις– να μας πούν περισσότερα για αυτούς που τα παράγουν από ό,τι γι' αυτούς στους οποίους αναφέρονται. Εκφράζοντάς το με άλλους όρους, εάν η ιδεολογία αποτελεί μια έγκληση του υποκειμένου από τον φορέα ισχύος, εν προκειμένω του «άγριου» και «ημι-πολιτισμένου» Βαλκάνιου από την «ισχυρή και πολιτισμένη» (δυτική) Ευρώπη, η κριτική της ιδεολογίας αναλύει και θέτει τους όρους αυτής της έγκλησης στο ιστορικό τους πλαίσιο παρακολούθωντας την εμφάνιση και εξέλιξη του στερεοτυπικού λόγου και αμφισβητώντας εν τέλει –με μια κίνηση «αντέγκλησης»– την ιδανική εικόνα του φορέα ισχύος και το αυτονόητό της.¹⁰ Το καθήκον των μελετητών των Βαλκανίων – υποστήριξε η Τοντόροβα στην καταληκτική της αποστροφή στην ομιλία της κατά την αναγόρευσή της είναι να αμφισβητήσουν και να διευρύνουν με την κριτική τους επισημονική δράση το Ευρωπαϊκό παράδειγμα προς όφελος του υπόλοιπου κόσμου, ούτως ώστε να περιλαμβάνει «[...] όχι μόνο ένα αφηρημένο ιδεώδες της εξουσίας και μια αποκαθαρμένη εκδοχή της, αλλά μια εξουσία που ενέχει εξάρτηση, υποταγή και χαώδεις συγκρούσεις».¹¹

Πόσο επίκαιρη είναι ωστόσο είκοσι χρόνια μετά την έκδοση της *Δυτικής Φαντασίωσης* η ανάλυση των Βαλκανίων ως μεταφοράς και η μαχητική και έντονα πολιτική συζήτηση περί βαλκανισμού και βαλκανιστικών στερεοτύπων που ανέδειξε το έργο της Τοντόροβα σε παγκόσμιο μπέστ σέλλερ; Η ίδια η συγγραφέας υποστηρίζει πως, παρότι δεν έχει εξαφανισθεί και πρέπει πάντοτε να επαγρυπνούμε για την πιθανή αναζωπύρωσή του, ο βαλκανιστικός λόγος δεν εξυπηρετεί πλέον τις κυρίαρχες εξουσιαστικές πολιτικές και έχει απομακρυνθεί από την κεντρική σκηνή της πολιτικής. Κατά τρόπο ειρωνικό, ο βομβαρδισμός της Γιουγκοσλαβίας το 1999 «για ανθρωπιστικούς λόγους» σηματοδότησε την αρχή μιας ευθείας ανάμιξης των δυτικών στην περιοχή, η οποία επανέφερε σύμφωνα με την Τοντόροβα τα Βαλκάνια στην σφαίρα της δυτικής πολιτικής.¹² Ειδωμένη από μιαν άλλη σκοπιά, η υποχώρηση του βαλκανιστικού λόγου –ενός λόγου που είδαμε ότι καθίσταται λειτουργικός στην πρώτη και έκρυθμη φάση της ενσωμάτωσης του πρώην ανατολικού μπλόκ στον παγκόσμιο καπιταλιστικό

καταμερισμό εργασίας—, είναι αναμενόμενη καθώς η ενσωμάτωση αυτή προχωρά τόσο γεωγραφικά, από την Κεντρική-ανατολική στην Νοτιοανατολική Ευρώπη, όσο και πολιτικά, με την εξουδετέρωση μη-ελεγχόμενων τοπικών πόλων εξουσίας. Αν για παράδειγμα ο «βαλκανισμός» είναι χρήσιμος ενόσω διεξάγονται οι πόλεμοι της γιουγκοσλαβικής κρίσης, είναι η επιθυμητή έκβασή τους που τον καθιστά ακολούθως λιγότερο επίκαιρο.

Οι παρατηρήσεις αυτές αφήνουν ωστόσο ανοικτό το ζήτημα της χρησιμότητας και της εργαλειοποίησης της κατηγορίας «Βαλκάνια» στον παρόντα χρόνο, μέσα από σηματοδοτήσεις και ανασηματοδοτήσεις που βγάζουν πολιτικό νόημα στην νέα συγκυρία μετά το 2008 με την ανάδυση νέων διακυβευμάτων και τεκτονικών τριβών στην Ευρώπη της κρίσης. «Δείτε τους μισθούς στα Βαλκάνια γιατί εκεί ανήκετε: 300 ευρώ είναι πάρα πολλά», φέρεται να δήλωσε προκλητικά ο εκπρόσωπος του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου Πώλ Τόμσεν στον πρόεδρο της Ελληνικής Συνομοσπονδίας Εμπορίου τον Δεκέμβριο του 2011, στην βράση της ελληνικής «κρίσης». ¹³ Πολύ πιο πρόσφατα, τον Ιούλιο του 2017, η γνωστή ευρείας κυκλοφορίας γερμανική εφημερίδα Die Bild, προσφέροντας ένα κουίζ στους αναγνώστες της για να ελέγξουν και να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους για τα Βαλκάνια, περιλαμβάνει την Ιταλία στις βαλκανικές χώρες. 'Οχι τυχαία, η Ιταλία εμφανίζεται στην «ορθή» απάντηση στην ερώτηση ποιές βαλκανικές χώρες χρησιμοποιούν το Ευρώ. ¹⁴ Τα παραδείγματα είναι πολλά, αλλά δεν είναι ο χώρος εδώ να επεκταθούμε σε αυτήν την αναζήτηση και ανάλυση των μεταλλάξεων του σύγχρονου λόγου περί Βαλκανίων. Μας χρησιμεύουν ωστόσο ως γέφυρα προς την πιο κρίσιμη και θεωρητικά προκλητική συεισφορά της Τοντόροβα, την συζήτηση για την ιστορική κληρονομιά και την θεώρηση των Βαλκανίων ως ιστορικής περιοχής.

Η σμίλη της κριτικής και το παλιμψηστο των Βαλκανίων

Η Δυτική Φαντασίωση έγινε ποικιλότροπα δεκτή από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα και οι πολυάριθμες βιβλιοκριτικές αποκρίσεις κυμάνθηκαν σε όλο το φάσμα από την ενθουσιώδη ή κριτική αποδοχή έως τη κάθετη διαφωνία επί του επιστημολογικού και θεωρητικού της πλαισίου. Δύο θα μπορούσαμε να πούμε

ότι είναι οι κύριες συζητήσεις και τα αντίστοιχα μέτωπα που άνοιξε το σπερματικό αυτό έργο, μέσα από τις οποίες η Τοντόροβα υποχρεώθηκε να επεξηγήσει και να ξεκαθαρίσει την προσέγγισή της, αλλά και να προχωρήσει σε νέες σημαντικές επεξεργασίες. Οι συζητήσεις αυτές βρίσκονταν σε πλήρη εξέλιξη ή είχαν ολοκληρωθεί όταν εκδόθηκε το έργο σε ελληνική μετάφραση το 2005, αλλά πέρασαν, τόσο στην έκδοση αυτή όσο και εν γένει, μάλλον απαρατήρητες στον χώρο των ιστορικών και ειδικότερα των βαλκανικών σπουδών.

Η πιο έντονη πολεμική φιλοξενήθηκε στις σελίδες του γερμανικού ιστορικού περιοδικού *Geschichte und Gesellschaft* και προκλήθηκε από τον ειδικό στην Σερβία Γερμανό βαλκανιολόγο Holm Sundhussen. Είχε βέβαια προηγηθεί ανάλογη τοποθέτηση και από Αμερικανούς βαλκανιολόγους, όπως π.χ. από τον επίσης γιουγκοσλαβολόγο Nicholas J. Miller που παρατηρούσε ότι « [...] για να φονεύσει το τέρας του βαλκανισμού, η Τοντόροβα φαίνεται να ζητά από τους αναγνώστες της να αρνηθούν το προφανές, ότι δηλαδή τα Βαλκάνια είναι πράγματι διαφορετικά από άλλες περιοχές της Ευρώπης». ¹⁵ Ο Sundhussen λοιπόν, με το άρθρο του «Europa Balkanica» επιχείρησε να εκθέσει τις *differentiae specificaе* που δικαιολογούν την άποψη ότι τα Βαλκάνια αποτελούν μια ιδιαίτερη ιστορική περιοχή της Ευρώπης. Δεν αρνήθηκε ότι η εικόνα και η ταυτότητα των Βαλκανίων είναι ως ένα βαθμό «κατασκευασμένες», αλλά υποστήριξε ότι υπάρχουν αντικειμενικά, διαμορφωμένα στην πορεία της ιστορίας, χαρακτηριστικά που διακρίνουν την περιοχή αυτή της Ευρώπης από άλλες. ¹⁶ Θεωρώντας ότι η προσέγγιση της Τοντόροβα ρέπει προς τον μεταμοντέρνο σχετικισμό, ο ίδιος θα υποστηρίξει την δική του επιστημολογική προσέγγιση, που αναφέρεται στον ποππεριανό κριτικό ορθολογισμό, ως εξής: «Το ζήτημα δεν είναι αν μια χωρική έννοια είναι κατασκευη ή αν αυτή η κατασκευή κτίστηκε με απλοποιήσεις ή απώλεια πληροφορίας – γι' αυτό δεν υπάρχει αμφιβολία το ζήτημα είναι πως τοποθετούνται αυτά τα φίλτρα πρόσληψης και αν το αποτέλεσμα έχει ή όχι ερμηνευτική δύναμη. Οι επιστημονικές και συνειδητές κατασκευές έχουν το πλεονέκτημα ότι εκθέτουν τα κριτήρια που επιλέγουν, καθιστώντας τα με αυτόν τον τρόπο διαψεύσιμα. Αυτό σημαίνει ότι το αποτέλεσμα μπορεί να ελεγχθεί και κάθε φορά να επιβεβαιωθεί, τροποποιηθεί ή απορριφθεί». ¹⁷

Σύμφωνα με τον Sundhussen, τα Βαλκάνια ως ιστορική περιοχή χαρα-

κτηρίζονται από τον μοναδικό συνδυασμό οκτώ χαρακτηριστικών, τα οποία ως ιστορικά «προϊόντα» υπόκεινται μεν σε μεταβολή—παραδοχή με την οποία ο Sundhassen αντιπαρέρχεται πιθανές αιτιάσεις για ουσιοκρατία—, αλλά (υποστηρίζει ότι) αυτό δεν είναι ζήτημα δεκαετιών, αλλά πιο μεγάλων διαστημάτων χρόνου. Τα Βαλκάνια λοιπόν χαρακτηρίζονται από «αστάθεια στις σχέσεις εγκατάστασης και εθνοτική ανάμιξη ακόμη και στην πιο μικρή κλίμακα», ανάμιξη η οποία, όταν επικράτησε στον 19ο και τον 20ό αιώνα η λογική της εθνοτικής ομοιογένειας του εθνικού-κράτους, οδήγησε σε επάλληλα κύματα εθνοκάθαρσης με τελευταίο αυτό των πολέμων της Γιουγκοσλαβίας. Τα Βαλκάνια διακρίνονται από την απώλεια και την καθυστερημένη ανάκτηση της αρχαίας κληρονομιάς (όπως π.χ. του Ρωμαιο-Δικαίου) και από την επίδραση της βυζαντινής-ορθόδοξης παράδοσης η οποία δεν ευνόησε την ανάπτυξη της εκκοσμίκευσης και του επιστημονικού πνεύματος. Με βεμπεριανή επιχειρηματολογία και ορολογία, ο Sundhassen τονίζει, ως τέταρτο ειδοποιό χαρακτηριστικό, την επίδραση της οθωμανικής και ισλαμικής παράδοσης που σημάδεψε τα Βαλκάνια εγκαθιδρύοντας ανυπέβλητους θρησκευτικούς φραγμούς στην κατεύθυνση της συγκρότησης αυτόνομων αστικών κοινοτήτων και αστικού πολιτισμού, ανέχθηκε και ενίσχυσε την εξουσία του κλήρου, τις πατριαρχικές δομές και τις σχέσεις πατρωνίας και ευνόησε τη δημιουργία μορφών πολιτισμού που αντανακλούν την απουσία διεργασιών «απομάγευσης» αντίστοιχων με αυτές που εκτυλίχθηκαν στην Ευρώπη των απολυταρχικών κρατών. Η βυζαντινή-ορθόδοξη και οθωμανική-ισλαμική επιρροή ευθύνονται, σύμφωνα πάντα με τον Γερμανό βαλκανιολόγο, για το πέμπτο χαρακτηριστικό, την κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση των Βαλκανίων κατά τη νεότερη εποχή, η οποία θεωρείται ομοίως αποτέλεσμα της απουσίας καινοτόμων νομικών και οικονομικών θεσμών, αλλά και των νοοτροπιακών προσκομμάτων στον εσυγχρονισμό που διακρίνουν στην περιοχή. Τα Βαλκάνια εμφανίζουν ιδιαιτερότητες και σε ζητήματα οικοδόμησης έθνους-κράτους, καθώς οι εθνικές τους επαναστάσεις επεδίωξαν την επιστροφή σε ένα ιδεατό προ-οθωμανικό παρελθόν και δεν προώθησαν την οργάνωση της κοινωνίας επί τη βάση νέων ιδεών, ενώ η μεγάλη ανάγκη νομιμοποίησης που είχαν τα μικρά και φτωχά κράτη των Βαλκανίων τα οδήγησε να εξαφανίσουν βίαια την οθωμανική πολυεθνοτική παράδοση και να αναπτύξουν επιθετικούς και αποκλειστικούς εθνικισμούς. Προς τούτους, το έβδομο χαρακτηριστικό, τα Βαλκάνια

διακρίνονται για την πατριαρχική τους νοοτροπία και την ροπή προς τον μύθο, παράγουν δηλαδή περισσότερους μύθους από όσους μπορούν να καταναλώσουν, σύμφωνα με την έκφραση του Sundhassen: ο μύθος της προοθωμανικής χρυσής εποχής, ο μύθος του «Τουρκικού ζυγού», της εθνικής «αφύπνισης», των κλεφτών και των χαϊντούκων κ.ο.κ. Γίνονται, τέλος, τα Βαλκανικά κράτη, —λόγω αδυναμίας και αλληλοσπαραγμού— τα θύματα των Μεγάλων Δυνάμεων, τις οποίες διαρκώς κατηγορούν για ανάμιξη στα θέματά τους, επιζητώντας όμως ταυτόχρονα και τη βοήθειά τους προκειμένου να επικρατήσουν των γειτόνων τους. Εν κατακλείδι, «[...] δεν είναι όλες οι αρνητικές εικόνες των Βαλκανίων λαμβασμένες, μόνο και μόνο επειδή είναι αρνητικές» — μια φράση που βάλλει ευθέως στο εγχείρημα της Τοντόροβα.¹⁸

Παρότι η διαψευσιμότητα πολλών από τις προτάσεις του Sundhassen, οι οποίες συχνά αναφέρονται σε επιδράσεις που χάνονται στο βάθος των αιώνων, είναι εξαιρετικά αμφισβητήσιμη, η Τοντόροβα δεν θα εστιάσει στην απάντησή της μόνο στις επιστημολογικές αδυναμίες των ισχυρισμών του κριτικού της, αλλά θα δεχθεί την πρόκληση να χρησιμοποιήσει τα δικά του όπλα. Θα αντιπαρατεθεί δηλαδή καταρχήν σε επίπεδο πραγματολογικό, με τρόπο πολεμικό και έντονα πολιτικό.¹⁹ Θα αναφερθεί στην Reconquista, τους γαλλικούς Θρησκευτικούς Πολέμους, τους δύο Παγκοσμίους Πολέμους και το Ολοκαύτωμα, και θα αναρωτηθεί αν αυτά τα φαινόμενα οφείλονται στην εθνοτική ανάμιξη και τις ασταθείς εθνοτικές σχέσεις και αν, εν τέλει, τα Βαλκάνια έχουν κάποιου είδους μονοπώλιο ή πρωτοπορία στις εθνοκαθάρσεις. Θα διορθώσει τον Sundhassen σε ό,τι αφορά την υποτιθέμενη οπισθοδρομική ιδεολογία των Βαλκανίων επαναστατών, υπενθυμίζοντας τόσο τις ριζοσπαστικές και δημοκρατικές ιδέες την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, όσο και τις έντονες επιρροές των σοσιαλιστικών και αναρχικών ιδεών στους Βούλγαρους επαναστάτες των δεκαετιών 1860 και 1870. Θα υποστηρίξει ότι οι προσπάθειες νομιμοποίησης των νεαρών εθνικών κρατών δεν είναι παρά απάντηση στην δυτικοευρωπαϊκή και κεντροευρωπαϊκή εμμονή στη διάκριση μεταξύ «ιστορικών» και «μη ιστορικών» λαών όπως επίσης και ότι το ιδεώδες του ομοιογενούς εθνικού κράτους και οι σχετικές πρακτικές ομογενοποίησης είναι δυτικοευρωπαϊκά δημιουργήματα, όπως έδειξε με το έργο του ο Eugene Weber.²⁰ Θα μιλήσει για τον «βυζαντινισμό» ως σύστημα πρόσληψης και κατασκευής του Βυζαντίου ανάλογο και παράλληλο με

τον βαλκανισμό. Θα θυμίσει, τέλος, ότι η ροπή προς το μύθο χαρακτηρίζει και άλλους μη-βαλκανικούς λαούς, όπως δείχνουν για παράδειγμα ο μύθος της Βαλχυρίας ή ο προπολεμικός μύθος του περικυκλωμένου από εχθρούς γερμανικού έθνους. Παρά τις κριτικές και πολεμικές αυτές απαντήσεις στο κείμενο του Sundhaussen, η Τοντόροβα δεν θα αρνηθεί ότι κάποιες από τις παρατηρήσεις του έχουν βάση. Το προβληματικό είναι, ωστόσο, ότι αυτά τα πιθανόν ορθά σημεία/παρατηρήσεις χρησιμοποιούνται για να κατασκευαστεί μια στατική και καθαρώς περιγεγραμμένη «ουσιοποιημένη» περιοχή. Δεν είναι το πρόβλημα στην φωνητική, αλλά στην σύνταξη, θα υποστηρίξει.

Η πολεμική του Sundhaussen θα υποχρεώσει την Τοντόροβα στην υπεράσπιση, εμβάθυνση και γενίκευση της θέωρησής της για τα Βαλκάνια ως ιστορική κληρονομιά, τόσο σε αυτό όσο και σε άλλα δημοσιεύματα που προσεγγίζουν κριτικά την χρήση ιστοριογεωγραφικών εννοιών.²¹ Η κριτική της θα διέλθει κυρίως παλαιότερα γεωγραφικές έννοιες με ευρεία σταδιοδρομία μεταφορικών χρήσεων στον χώρο των κοινωνικών επιστημών, όπως αυτή των συνόρων, η κατάχρηση της οποίας θέτει υπερβάλλουσα έμφαση στην διαφορά και στη διαφοροποίηση. Και οι έννοιες του χώρου, και ειδικότερα της ιστορικής περιοχής, οι οποίες πρόσφατα αντικατέστησαν την έμφαση στα σύνορα, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για διολίσθηση σε ουσιοκρατικές μορφές σκέψης. Οι χωρικές κατηγορίες μπορεί εύκολα να εξελιχθούν σε «εννοιολογικά γκέτο», εξέλιξη με προφανείς ιδεολογικές και πολιτικές συνέπειες. Το διαλεκτικό αντίδοτο σε αυτόν τον κίνδυνο είναι η προτεραιότητα στην χρονική διάσταση, δηλαδή στην ιστορική σκέψη. Ως κυρίαρχο στίγμα της επιστημολογίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας της Τοντόροβα αναδεικνύεται, θα λέγαμε, η «ακανόνιστη συμμεταβολή του ιστορικού χωροχρόνου». Η επιστημολογική απομόνωση, ιστορικά ή πολιτικά «επιβεβλημένη», μιας οιασδήποτε γεωγραφικής περιοχής και η προσπάθεια «εφαρμογής» ή «επισύναψης» σε αυτό το χωρικό πατρών μια «ιδιαιτέρης» ιστορίας παραβιάζει ακριβώς αυτή την ακανόνιστη συμμεταβολή.

Οι σημερινές ή παρελθούσες πολιτικο-γεωγραφικές οντότητες, σε οποιοδήποτε *instantané* και αν επιλέξει κανείς να τις παγώσει, εμφανίζουν την εικόνα ενός παλίμψηστου, μοτίβα του οποίου υπερβαίνουν (και σχετικοποιούν) τα σύνορά τους, καθώς αποτελούν στοιχεία ευρύτερων ιστορικών κληρονομιών στις οποίες εντάχθηκαν «εν χρόνω». Οι «ιστορικές κληρονομίες» της Τοντόροβα,

(για την περιοχή των Βαλκανίων μπορεί να είναι π.χ. η αρχαιοελληνική, η ρωμαϊκή, βυζαντινή, οθωμανική ή πιο πρόσφατα αυτή του υπαρκτού σοσιαλισμού) μπορούν να ειπωθούν ως ροές διεργασιών, αλληπάλληλων, ταυτόχρονων, αλληλοεπικαλυπτόμενων, φθίνουσες συνέχειες και προσλήψεις, οι οποίες επηρεάζουν με έναν δυναμικό και παροδικό τρόπο τις ιστορικές περιοχές, αφαιρώντας την αδρότητα του περιγράμματος που τους αποδίδει η στερεοτυπική σκέψη και καθιστώντας τις πιο σύνθετες και εύπλαστες.

Η μετααποικιοκρατία στα Βαλκάνια και ο ανατολικοευρωπαϊκός εθνικισμός: το παιχνίδι της κλίμακας

Αν η πρώτη πολεμική στο βασικό έργο της Τοντόροβα εστίαζε στην «μεταμοντέρνα» έμφαση στις αναπαραστές και στην υποτιθέμενη υποτίμηση των «αντικειμενικών» ιστορικών ιδιαιτεροτήτων των Βαλκανίων, η δεύτερη έντονη διαφοροποίηση θα έλθει, με ειρωνικό τρόπο, από την ακριβώς αντίθετη προοπτική, αυτήν της κριτικής στην θεώρηση του Βαλκανισμού ως ιδιαίτερου και διάφορου προς τον Οριενταλισμό λόγου, η διαφορά του οποίου εδράζεται κατά την Τοντόροβα εν πολλοίς στα *realia*, στις πραγματολογικές διαφορές που συγκροτούν την ιδιοπροσωπία των Βαλκανίων. Οι διαφορές αυτές, όπως είδαμε, ανάγονται κατά την Τοντόροβα στην «ιστορική κληρονομιά» των Βαλκανίων και εκφράζονται στην περιγραφή τους ως «ενδιάμεσης» ζώνης και ως «γέφυρας». Την κριτική αυτή θα προωθήσουν διανοούμενοι και θεωρητικοί κυρίως από την πρώην Γιουγκοσλαβία, κυρίως μέλη και φίλοι του «Κύκλου του Βελιγραδίου», οι οποίοι θα εστιάσουν στα Βαλκάνια ως μεταφορά, θα «τινάξουν τη γέφυρα» και θα θεωρήσουν τον Οριενταλισμό και τον Βαλκανισμό ως συγκοινωνούσες μορφές «αποικιακής αναπαράστασης». ²² Ο Βαλκανισμός της Τοντόροβα, σύμφωνα με τον Σέρβο εγκληματολόγο Dušan Bjeli «[...] καταφάσκει σε συστατικές διαφορές και παράδοξα για χάρη [της προώθησης] του αναπαραστασιακά συγκεκριμένου χαρακτήρα των Βαλκανίων». ²³ Μολονότι δεν διατυπώθηκε με τέτοιους όρους, η κριτική υπονοεί την διαολίσθηση της Τοντόροβα στην «κατασκευή» των Βαλκανίων που η ίδια τόσο μαχητικά κατήγγειλε, και αντιπροτείνει την ενσωμάτωση της κριτικής του βαλκανισμού στην ευρύτερη μετααποικιακή κριτική.

Στη σχετική συζήτηση που άνοιξε για τη σχέση βαλκανισμού και μετααποικιακότητας, και η οποία περιέλαβε εκτός από τους διανοούμενους του Κύκλου του Βελιγραδίου και εμβληματικές μορφές της μετααποικιακής θεωρίας όπως η Gayatri Spivak,²⁴ η Τοντόροβα τοποθετήθηκε με ιδιαίτερη επιφύλαξη ως προς τα σημεία επαφής, αλλά και την θεωρητική και πολιτική χρησιμότητα της ενσωμάτωσης της κριτικής του βαλκανισμού στο νέο «μέγα-αφήγημα» των μετααποικιακών σπουδών, επισημαίνοντας μάλιστα τα προβλήματα συνοχής και την έλλειψη δυναμικής στις μετααποικιακές σπουδές μετά την «Αυτοκρατορία» των Χάρντ και Νέγκρι (2000), καθώς και το «ντεφετιστικό» ήθος που ενίοτε η οπτική αυτή καλλιεργεί.²⁵ Στρατηγική επιλογή στην απόκριση της Τοντόροβα στην μετααποικιακή «πρόκληση» υπήρξε η ανάδειξη της ιστορικότητας της αποικιακής κατάστασης ως βάσης πάνω στην οποία αναπτύχθηκε η ευαισθησία και η κριτική της μετααποικιακής θεωρίας. Στο πεδίο λοιπόν των «ρεαλίων» επιχείρησε να ξετάσει κατ' αρχήν την δυνατότητα επικοινωνίας βαλκανισμού και μετααποικιακών σπουδών, αντιπαρερχόμενη με αυτόν τον τρόπο τους υπαινιγμούς για «κατασκευή» και επαναβεβαιώνοντας το ενδιαφέρον της για την «οντολογία των Βαλκανίων» και όχι μόνο για τα Βαλκάνια ως «μεταφορά». Στο πεδίο αυτό, η έλλειψη τυπικής αποικιοποίησης των Βαλκανίων (με περιορισμένες εξαιρέσεις) από τις αποικιακές δυνάμεις του 19ου και 20ού αιώνα, μετέθεσε την συζήτηση—για τους «μετα-αποικιακά» προσανατολισμένους διανοούμενους—στην Οθωμανική αυτοκρατορία και στην «μετα-αποικιακότητα» των Βαλκανίων και των βαλκανικών εθνικισμών που θέλησαν να αποτινάξουν την οθωμανική ή/και την αψβουργική «αποικιοκρατία».²⁶ Τα πράγματα εδώ είναι απλά για έναν καλό ιστορικό: «βούτυρο στο ψωμί» της Τοντόροβα, η σύγκριση των Ευρωπαϊκών ιμπεριαλιστικών δυνάμεων που κατέκτησαν και αποίκισαν τον κόσμο κυρίως στον 19ο και 20ό αιώνα με τις εδαφικές αυτοκρατορίες που υπέταξαν, ενσωμάτωσαν και διοίκησαν τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη κατά την πρώιμη νεότερη και νεότερη εποχή (των Οθωμανών, Αψβούργων και Ρομανόφ) δεν μπορεί να σταθεί παρά με το κόστος μιας υπέρμετρης εννοιολογικής «χαλάρωσης», μη αποδεκτής για την ιστορικό.²⁷ Αυτό για την Τοντόροβα δεν σημαίνει πως η κριτική στον βαλκανισμό δεν μπορεί υπό όρους να συμπορεύεται πολιτικά και να επικοινωνεί με τις μετααποικιακές σπουδές ως διανοητικό πλαίσιο αναζήτησης εναλλακτικών στην αποικιοκρατία λόγων.²⁸

Ειδικά π.χ. σε μια εποχή που μεγάλο τμήμα των λαών της Ανατολικής Ευρώπης βιώνουν την περιθωριοποίηση από τα κυρίαρχα κέντρα του παγκόσμιου καπιταλισμού ως νέα αποικιοκρατία, η συζήτηση για τη σχέση μεταξύ μεταποικιοκρατίας και μετασοσιαλισμού θα μπορούσε να έχει ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Η θεώρηση όμως των Βαλκανίων και του βαλκανιστικού λόγου που τα παρήγαγε ως μιας εκδοχής «αποικιακής αναπαράστασης» θα προυπέθετε το να πάρει κανείς μια υπερβολική απόσταση από τα πραγματολογικά δεδομένα.

Την απόσταση αυτή την χαρακτηρίζει η Τοντόροβα «απόσταση από διαστημόπλοιο», προτιμώντας η ίδια «την όμορφιά της θέας από το αεροπλάνο», σε μια διατύπωση που αναδεικνύει την σημασία της μεθοδολογικής επιλογής της κλίμακας παρατήρησης.²⁹ Αξίζει να παραθέσουμε όλο το απόσπασμα σε μετάφραση:

Παρότι παραδέχομαι ότι είμαι προκατειλημμένη υπέρ της ιστορικής ή εμπειρικής τεκμηρίωσης, προτιμώ πάντως να βλέπω τον κόσμο από το αεροπλάνο παρά από το τραίνο. Την ίδια στιγμή όμως προτιμώ να βλέπω τον κόσμο από το αεροπλάνο παρά από το διαστημόπλοιο, κάτι το οποίο αφήνω σε ατρόμητους θεωρητικούς. Αυτό δεν σημαίνει πως διεκδικώ ένα είδος προνομιακής ή «αντικειμενικής» μέσης οδού. Απλά προτιμώ (για αισθητικούς λόγους και λόγους επιστημονικής πειθαρχίας) την θέα της μέσης κλίμακας και της μέσης ταχύτητας, αλλά, όπως ξέρουμε, καμμιά ματιά δεν είναι πιο αληθινή από κάποια άλλη. Κάθε ματιά κοιτάζει και στοχάζεται από διαφορετικές οπτικές γωνίες και αποστάσεις. Εδώ απλά υποστηρίζω ότι η ματιά του ιστορικού μπορεί να παραγάγει αναπαραστάσεις οι οποίες θα χανόντουσαν από μια ματιά πολύ κοντινή ή πολύ μακρινή, και ότι προσωπικά τυγχάνει να θεωρώ αυτές τις αναπαραστάσεις όμορφες.³⁰

Ανεξάρτητα από το δυσεπίλυτο γνωσιοθεωρητικό ζήτημα της ισοσθένειας των διαφόρων βλεμμάτων, το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι η Τοντόροβα επιλέγει να αποδώσει σε αισθητικούς λόγους ή λόγους πνευματικής και επαγγελματικής διαμόρφωσης την επιλογή της κλίμακας –και οπτικής γωνίας– θέασης, επιλογή που, όπως η ίδια αναδεικνύει σε άλλες της επεξεργασίες, έχει πρωτίστως ιδεολογικές και πολιτικές, «μετα-επιστημονικές», αφηγήριες.

Εν προκειμένω, δεν αναφέρομαι μόνο στην πολεμική της με τον Sundhaussen που εξετάσαμε παραπάνω και στην οποία ανέδειξε τα ιδεολογικά πα-
ρεπόμενα της χρήσης των γεωγραφικών πλαισίων ως ιδεολογικών κάρδρων που αποκλείουν της εξέτασης ό,τι περισεύει έξω από αυτά (συμπιέζοντας πάντοτε επιλεκτικά ό,τι μένει εντός). Αναφέρομαι στο εξαιρετικά ενδιαφέρον άρθρο της για την «παγίδα της καθυστέρησης» που συνιστά μια κριτική προσέγγιση των ευρωκεντρικών εκσυγχρονιστικών αφηγημάτων και των εκπορευόμενων από αυτά προσεγγίσεων στους ανατολικοευρωπαϊκούς εθνικισμούς, άρθρο που υπό μία έννοια αποτελεί συνέχεια και απόληξη της συζήτησης με τον Sundhaussen.³¹ Στο άρθρο αυτό αναδεικνύεται η διάσταση όχι μόνο της χωρικής αλλά και χρο-
νικής κλίμακας παρατήρησης και ορισμού του αντικειμένου –και μάλιστα, η διαλεκτική σύνδεση των δύο διαστάσεων– ως καθοριστική μεθοδολογική επι-
λογή.

Βασική επιδίωξη της Τοντόροβα είναι εδώ η κριτική προσπέλαση της ιδι-
αίτερης μεταφυσικής του χρόνου που εισάγει η Νεωτερικότητα, και σύμφωνα με την οποία η χρονική υστέρηση στην εμφάνιση ενός κοινωνικού ή ιδεολογικού φαινομένου σε δεδομένη περιοχή (όπως π.χ. της οικονομίας της αγοράς ή του εθνικισμού) ευθύνεται για την μη-τυπική, ανίσχυρη, παρεφθαρμένη ή και με-
ταλλαγμένη –και ενίοτε «επικίνδυνη»– μορφή που αυτό εμφανίζει εκεί – εν σχέσει πάντοτε με την πρώτη του εμφάνιση. Ειδικά όταν μιλάμε για ιδεολογικά φαινόμενα, η μορφή αυτή δύναται να δικαιολογεί και την ξεχωριστή αντιμετώπισή των καθυστερημένων εμφανίσεων ως «ιδιαίτερων φαινομένων», ως νοηματικών συμπλεγμάτων όπου ο επιθετικός προσδιορισμός, π.χ. ο «ανατολικοευρωπαϊκός» ή ο «βαλκανικός» εθνικισμός, αποκτά αναλυτική προτεραιότητα και θεμελιώνει την ιδιαίτερη υπόστασή τους.³² Η κριτική της Τοντόροβα αναδεικνύει στο προ-
κείμενο την λιγο έως πολύ αυθαίρετη και ιδεολογική επιλογή κλίμακας – χω-
ρικής και χρονικής. Η εστίαση σε «εθνικές» ή «περιφερειακές» περιπτώσεις ενός φαινομένου με παγκόσμιες διαστάσεις, όπως ο εθνικισμός, συμπορεύεται με την αποκοπή του από την χρονική κλίμακα της παγκόσμιας ιστορίας και την χρονική κατάτμησή του «εσωτερικά» σε πρώτους/ πρωτότυπους και ύστε-
ρους/έκτυπους εθνικισμούς. Η προσέγγιση αυτή υποτιμά την βασική ομοιότητα μεταξύ των εθνικισμών (την αντινομική με την επαναλαμβανόμενη αξίωσή τους σε μοναδικότητα), η οποία συνιστά το πραγματικά άξιο ερμηνείας δεδομένο.³³

Η Τοντόροβα προτείνει έναν εναλλακτικό δρόμο σε αυτόν της «μεταφοράς» και της «διάχυσης» μοντέλων από ένα υποτιθέμενο κέντρο (παραγωγής του εθνικισμού) στην περιφέρεια. Και αυτός δεν είναι άλλος από το να ξεκινήσει κανείς από την βασική ομοιότητα μεταξύ των ανθρώπινων κοινωνιών, ακόμη και όταν αυτές δεν βρίσκονται σε άμεση επαφή μεταξύ τους, κάτι το οποίο ισχύει εν πολλοίς σύμφωνα με την Τοντόροβα στην λεγόμενη προ-νεωτερική περίοδο. Τότε, με μια κίνηση που ισοδυναμεί θα λέγαμε με διεύρυνση της χρονικής κλίμακας παρατήρησης, «[...] ο εθνικισμός θα μπορούσε να προσεγγιστεί ως μια λίγο έως πολύ συγχρονισμένη αναδιάταξη της ομαδικής αλληλεγγύης στις ανθρώπινες κοινωνίες, ως ένα παγκόσμιο κοινωνικό προτσές, που με τη σειρά του είναι προϊόν της αστικοποίησης, της γραφειοκρατικοποίησης, της επανάστασης στις επικοινωνίες κ.ο.κ., με μια λέξη ως άρρηκτα συδεδεμένο με τη Νεωτερικότητα». Την «συγχρονικότητα» αυτή η Τοντόροβα σπεύδει να την προσδιορίσει σε ευρεία πλαίσια – προτείνοντας τον όρο «coetaneous» («της ίδιας εποχής»), όρο που δανείζεται από την γεωλογία, κάτι που εύγλωττα υποσημειώνει την επιλογή της κλίμακας παρατήρησης.³⁴ Αξίζει να παραθέσουμε, τέλος, ένα ακόμη παράδειγμα του ιδιαίτερου «παιχνιδιού της κλίμακας» που αποτελεί για την Τοντόροβα απαραίτητη μεθοδολογική άσκηση και χρήσιμο εργαλείο κριτικής των ιδεολογικών χρήσεων της ιστορίας. Πρόκειται για μια στιγμή της αντιπαράθεσής της με τον Sundhassen, την οποία επαναλαμβάνει ως ενδεικτική στο άρθρο της για την «παγίδα της καθυστέρησης».³⁵ Το θέμα αφορά την ανοικτή έκφραση ρατσισμού από την πλευρά του Σέρβου λογίου και πρωθυπουργού Vldan Djordjevi το 1913 εναντίον των Αλβανών, την οποία ο Sundhassen συνέδεσε με τις εκδηλώσεις αντι-αλβανικού ρατσισμού επί Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς τις δεκαετίες του 1980 και 1990 υποδεικνύοντας την ιδιαιτερότητα και διαχρονική σταθερότητα αυτών των στάσεων και αναπαραστάσεων, του εθνικιστικού λόγου, στη Σερβία.³⁶ Η Τοντόροβα χαρακτηρίζει την προσέγγιση του Γερμανού βαλκανιολόγου νόμιμη, όχι όμως και την μοναδική δυνατή. Η ίδια προτιμά να διευρύνει την χωρική κλίμακα της ανάλυσης, στον διανοητικό χάρτη της Ευρώπης εκείνης της εποχής και να τοποθετήσει τον Djordjevi στην διακριτή πνευματική συγκυρία του δεύτερου μισού του 19ου και των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και στην παρέα των Joseph de Gobineau, Houston Chamberlain, Richard Wagner, Adolf Hitler κ.ο.κ., να τον τοποθετήσει δηλαδή στον

κοινό χώρο του ευρωπαϊκού ρατσισμού. Αυτό, διευκρινίζει, « [...] δεν τον κάνει λιγότερο απεχθή για όσα υποστηρίζει, αλλά εντάσσει την Ανατολική Ευρώπη (εν προκειμένω την Νοτιοανατολική) σε ένα κοινό ευρωπαϊκό και παγκόσμιο χώρο και σε μια κατάλληλη συγκριτική προοπτική...».³⁷

Εν αναμονή

Η παρουσία της Μαρία Τοντόροβα στο Πάντειο πανεπιστήμιο τον Ιούλιο του 2017 ολοκληρώθηκε με μια πολύ ενδιαφέρουσα διάλεξη για την ιστορία της βουλγαρικής σοσιαλδημοκρατίας με τίτλο: «Προς το κέντρο μέσω της περιφέρειας. Η βουλγαρική σοσιαλδημοκρατία και η Δεύτερη Διεθνής».³⁸ Όπως είναι εμφανές και από τον τίτλο, το καινούργιο βιβλίο που αναμένουμε από τη πρωτοπόρο Βουλγάρρα ιστορικό επιχειρεί μια «παγκόσμια» ιστορία της βουλγαρικής σοσιαλδημοκρατίας, προβληματοποιεί την σχέση κέντρου-περιφέρειας αναζητώντας αμφίδρομες κινήσεις που πλουτίζουν την ιστορική οπτική και ευαισθησία και αποτελεί μια ακόμη άσκηση στην διαλεκτική της συμπερίληψης και της ιδιαιτερότητας, η οποία αποτελεί σταθερή θεωρητική, μεθοδολογική και πολιτική επιλογή της Τοντόροβα. Η κίνηση σε όλο το φάσμα της κλίμακας, με επιλογές που συνδυάζουν το παγκόσμιο πλαίσιο αναφοράς, την στατιστική μελέτη της σοσιαλιστικής κίνησης σε εθνική κλίμακα και την μελέτη της μικροκλίμακας των προσωπικών ιστοριών των Βουλγάρων κομμουνιστών και σοσιαλιστών, αναμένεται να μας δώσουν ένα ακόμη μεθοδολογικά άρτιο, εμπειρικά πλούσιο και θεωρητικά προκλητικό έργο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Maria Todorova, *Imagining the Balkans*, Oxford, Oxford University Press, 1997· ελληνική έκδοση: Maria Todorova, *Βαλκάνια, η Δυτική φαντασίωση*, Θεσσαλονίκη, Επικεντρο, 2005.
2. Το *Imagining the Balkans* εκδόθηκε σε 11 γλώσσες, γνωρίζοντας επανεκδόσεις σε κάποιες από αυτές, καθώς και πλέον των 70 βιβλιοκρισιών σε έγκριτα διεθνή περιοδικά διαφόρων πειθαρχιών. Για την άστοχη πρόβλεψη βλ. K. Verdery, «Imagining the Balkans' by Maria Todorova», *Slavic Review*, vol. 58, No. 2, Special Issue: Aleksandr Pushkin 1799-1999 (Summer, 1999), σ. 473.
3. M. Todorova, «The Balkans: From Discovery to Invention», *Slavic Review*, vol. 53, No. 2 (Summer, 1994), σσ. 453-482, σε ελλ. μετάφραση: «Τα Βαλκάνια: από την ανακάλυψη στην 'κατασκευή' τους», στο *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Μικρή Ιστορική Βιβλιοθήκη, 1996, σσ. 57-114.
4. Πρβλ. N. Elias, «Processes of State Formation and Nation Building», στο: *Transactions of the 7th World Congress of Sociology 1970*, vol. 3, (Sofia: ISA, 1972) 274-284· Για μια εφαρμογή σε άλλα κοινωνικά συμφραζόμενα βλ. A. Lyberatos, «From Stratum Culture to National Culture: Integration Processes and National Resignification in 19th c. Plovdiv», *Balkanologie*, vol. XIII (December 2011), Online: <http://balkanologie.revues.org/index2274.html> (ανακτήθηκε στις 1.12.2017).
5. Η Μ. Τοντόροβα μετέβη και δίδαξε αρχικά ως επισκέπτρια καθηγήτρια σε πανεπιστήμια των ΗΠΑ την περίοδο 1988-1992. Την επόμενη περίοδο ακολούθησε ακαδημαϊκή σταδιοδρομία ως καθηγήτρια στο University of Florida (1992-2001) και University of Illinois at Urbana Champaign, όπου είναι καθηγήτρια από το 2001 μέχρι και σήμερα.
6. M. Todorova (ed.), *Istorici za istorijata [Οι ιστορικοί για την ιστορία]*, Sofia, Universtitetsko Izdatelstvo, Sv. Kliment Ohridski, 1988.
7. M. Todorova, *Balkan Family Structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington DC, American University Press, 1993.
8. M. Todorova (ed.), *Čuždi pātepisi za Balkanite. Tom 7: Anglijski pātepisi za Balkanite, kraja na XVI – 30-te godini na XIX vek [Ξένα περιηγητικά κείμενα για τα Βαλκάνια. Τόμος 7: Αγγλικά περιηγητικά κείμενα για τα Βαλκάνια, τέλη 16ου αιώνα – δεκαετία του 1830]*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1987.
9. E. Said, *Orientalism*, London, Penguin, 1978. Για την εφαρμογή της προσέγγισής του στα Βαλκάνια βλ. μεταξύ άλλων: M. Bakic- Hayden, «Nesting Orientalisms:

- The Case of Former Yugoslavia», *Slavic Review*, 54 (4), 1995, 917-931· K.H. Fleming, «Orientalism, Balkanism and Balkan Historiography», *The American Historical Review*, vol. 105, No. 4. (Oct., 2000), σσ. 1218-1233· D.I. Bjelić & O. Savić, *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, Cambridge Massachusetts, MIT Press, 2002.
10. Πρβλ. Λ. Αλτουσέρ, «Ιδεολογία και ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους», στο: *Ιδίου, Θέσεις*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σσ. 69-121.
  11. M.Todorova, «Imagining the Balkans: Twenty Years After», λόγος επί τη αναγορεύσει της σε επίτιμη διδάκτορα του Παντείου Πανεπιστημίου, 14 Ιουνίου 2017. Αυτή η κριτική αναθεώρηση της εικόνας της Ευρώπης και η ‘επαρχιοποίηση’ της Δυτικής Ευρώπης (και όχι της Ευρώπης γενικώς – η αναφορά εδώ στον έργο του Dipesh Chakrabarty, *Provincializing Europe. Post-colonial Thought and Historical Difference*, Princeton, Princeton University Press, 2000) αποτελούν για την Τοντόροβα την επιθυμητή και αναγκαία συνεισφορά των σύγχρονων βαλκανικών σπουδών. Για μια πρώτη κρυστάλλωση αυτής της οπτικής στα πλαίσια της συζήτησης για τη σχέση βαλκανισμού και μετα-αποικιακών σπουδών βλ. M. Todorova, «Balkanism and Postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View», στο: Costica Bradatan & Serguei Oushakine (eds.), *In Marx’s Shadow*, NY, Lexington Books, 2010, σσ. 175-195.
  12. M. Todorova, «Twenty Years After», *ό.π.* Θα πρέπει να επισημανθεί πάντως ότι οι υποστηρικτές της ενεργούς παρέμβασης και στρατιωτικής επέμβασης της δύσης στα Βαλκάνια στα πλαίσια ενός «δίκαιου πολέμου» δεν υπολείπονται στην χρήση στερεοτυπικού λόγου περί Βαλκανίων έναντι των «απομονωτιστών» που υποστηρίζαν ότι τα «βάρβαρα» Βαλκάνια πρέπει να αφεθούν στην άθλια τύχη τους. Για την επίκληση του «δίκαιου πολέμου» στα εν λόγω συμφραζόμενα πρβλ. Grigoris Ananiadis, «Carl Schmitt on Kosovo, or, Taking War Seriously», στο: Dušan I. Bjelić & Obrad Savić (επιμ.), *Balkan as Metaphor. Between Globalization and Fragmentation*, The MIT Press, Cambridge Massachusetts, 2002, σσ. 117-161.
  13. *Εφημερίδα των Συντακτών*, 28. 05.2015. Συνέντευξη του προέδρου της ΕΣΕΕ Β. Κορκίδη. Ευχαριστώ τον Τ. Κωστόπουλο για την πληροφορία και παραπομπή.
  14. Die Bild, «Slowenien bis Griechenland. Dieses Quiz löst nur, wer vom Balkan kommt», 04.07.2017 (ανακτηθέν 2 Δεκεμβρίου 2017).
  15. N. J. Miller, «Review of Imagining the Balkans by Maria Todorova», *The Journal of Interdisciplinary History*, vol. 29, No. 1 (Summer, 1998), σ. 128.
  16. H. Sundhaussen, «Europa Balcanica. Der Balkan als Historisches Raum Europas», *Geschichte und Gesellschaft*, 25. Jahrg., H. 4, (Oct. - Dec., 1999), σσ. 626-653.

17. Ό.π., σ. 629.
18. Ό.π.
19. Η σύνοψη που ακολουθεί βασίζεται στην απάντηση της M. Todorova, «Der Balkan als Analysekategorie: Grenzen, Raum, Zeit», *Geschichte und Gesellschaft*, 28. Jahrg., H. 3, Mental Maps (Jul. - Sep., 2002), σσ. 470-492. Πρβλ. και την απάντηση του Sundhaussen, ο οποίος υπερασπίζεται την Ιστορία ως ιδιογραφική επιστήμη: H. Sundhaussen, «Der Balkan: Ein Plädoyer für Differenz», *Geschichte und Gesellschaft*, 29. Jahrg., H. 4, (Oct. - Dec., 2003), σσ. 608-624.
20. Η αναφορά στο κλασικό E. Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of rural France, 1870-1914*, Staford, Stanford University Press, 1976.
21. Βλ. π.χ. το αναλυτικό: M. Todorova, «Spacing Europe: What is a Historical Region?», *East Central Europe*, 32/Nos 1-2 (2005), σσ. 59-78. Για μια αναλυτική έκθεση της θεώρησής της για την ιστορική κληρονομιά βλ. M. Todorova, *Η Δυτική Φαντασίωση*, ό.π., σσ. 360-412.
22. Dušan I. Bjelić, «Introduction: Blowing up the 'Bridge'», στο: Idem & Obrad Savić (eds.), *Balkan as Metaphor*, ό.π., σσ. 1-22. Ο «Κύκλος του Βελιγραδίου», μη-κυβερνητική οργάνωση διανοουμένων, ιδρύθηκε το 1992 στην βάση της αντίθεσης στην εθνικιστική πολιτική του Σλόμπονταν Μιλόσεβιτς.
23. Ό.π., σ. 5.
24. Βλ. την εισαγωγή της στη σερβική μετάφραση του βιβλίου της Κριτική του Μεταποικιακού Λόγου: Гајатари Чаκравоти Спивак, Критика постколонијалног ума, пре-вео Ранко Мастилови, Βεοград: Βεοградски круг, 2003, η οποία δημοσιεύθηκε και ως νεκρολογία του μόλις αποβιώσαντα Εντουάρντ Σαίντ: G. Ch. Spivak, «In Memoriam. Edward W. Said», *Comparative Studies in South Asia, Africa and the Middle East*, 23 (1&2), 2003, 6-7. Εκεί η Σπίβακ ρητά δήλωνε: «Η συσχέτιση της μεταποικιακής θεωρίας με τα Βαλκάνια ως μεταφορά αποτελεί ένα από τα κρίσιμα καθήκοντα για τον κόσμο μας», ό.π., σ. 6. Στο 14ο συνέδριο της Association for the Study of Ethnicity and Nationalism, στην Ν. Υόρκη το 2004, οργανώθηκε σχετικό πάνελ με τη συμμετοχή της Τοντόροβα και της Σπίβακ, στο οποίο η Τοντόροβα πρωτοδιατύπωσε τις ενστάσεις της για τον παραπάνω κριτικό-θεωρητικό «γάμο».
25. M.Todorova, «Balkanism and Postcolonialism, or On the Beauty of the Airplane View», in Costica Bradatan and Serguei Oushakine, Bradatan, ed. *In Marx's Shadow*, NY etc., Lexington Books, 2010, σσ. 175-195.
26. Βλ. π.χ. την βιβλιοκριτική του Gr. Jusdanis στο «Imagining the Balkans», *Journal of Modern Greek Studies*, 16 (No.2), 1998, σ. 376.
27. Βλ. αναλυτικά M. Todorova, «Balkanism and Postcolonialism...», ό.π., σσ. 179-181.

28. Όπως είδαμε ήδη ωστόσο, για την Τοντόροβα το καθήκον των Βαλκάνιων κοινωνικών επιστημόνων είναι ακριβώς να εκμεταλλευτούν την (ιστορική και αναπαραστασιακή) θέση τους ασκώντας κριτική στον μύθο της Δυτικοευρωπαϊκής υπεροχής, προς όφελος του υπόλοιπου κόσμου.
29. Η συζήτηση περί της κλίμακας παρατήρησης αποτελεί θεμελιακό ζήτημα της ιστοριογραφίας κατά τον 20ό αιώνα. Είναι χαρακτηριστική της εποχής, και απαντά και στη δουλειά της Τοντόροβα, η επιστροφή της συζήτησης στις μεγάλες κλίμακες. Το «παιχνίδι της κλίμακας» που ασκεί η Τοντόροβα μόνο περιθωριακά αφορά την μικροκλίμακα και τη σημασία της που ανέδειξε η μικροιστορική προσέγγιση στο τελευταίο τέταρτο του 20ού αι. Πρβλ. Jacques Revel (dir.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Paris, Gallimard, 1996.
30. Μ. Todorova, «Balkanism and postcolonialism...», *ό.π.*, σ. 189 (η απόδοση δική μου, Α.Λ.)
31. Μ. Todorova, «The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism», *Slavic Review*, 64, 1, Spring 2005, 140-164.
32. Αυτό δεν συμβαίνει το ίδιο εύκολα, υποστηρίζει η Τοντόροβα, με φαινόμενα που εγγράφονται στη σφαίρα του κοινωνικο-οικονομικού. Η έκταση, χωρική και χρονική, της διάχυσης της «εκβιομηχάνισης» σε διάφορες περιοχές και χώρες του πλανήτη δεν έχει οδηγήσει αντίστοιχα σε θεσμοθέτηση π.χ. της «ανατολικοευρωπαϊκής» ή «αφρικανικής εκβιομηχάνισης» ως επιστημολογικά ιδιαίτερου αντικειμένου μελέτης.
33. Πρβλ. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London, Verso, 1983, σ. 5 κ.ε.
34. *Ό.π.*, σσ. 149-150.
35. Μ. Todorova, «Der Balkan as Analysekatogorie...», *ό.π.*, σ. 488.
36. Η. Sundhaussen, «Europa Balkanica...», *ό.π.*, σ. 653.
37. Μ. Todorova, «The Trap of Backwardness...», *ό.π.*, σσ. 527-528.
38. «To the Center via the Periphery: Bulgarian Social Democracy and the Second International», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 15 Ιουλίου 2017.

